

В. Мароз, Г. Малажай, Т. Трыпуціна, Ф. Янкоўскі і інш.

У залежнасці ад аспекту, прадмета і задач вывучэння фраземнага складу мовы Ф. падзяляюць на апісальную (сінхранічную) і гістарычную (дыяхранічную).

Апісальная Ф. даследуе заканамернасці функцыянавання фразем у сучаснай мове. У яе межах адрозніваюць: 1) фразеалагічную семасіялогію — вывучае спецыфіку фраземнага значэння, структуру фразем і іх сістэмна-семантычныя сувязі; 2) фразеалагічную стылістыку — аналізуе стылістычныя ўласцівасці і функцыі фразем у розных стылях мовы; 3) параўнальна-супастаўляльную Ф. — шляхам супастаўлення фраземных сістэм розных моў выяўляе ўніверсальныя і ўнікальныя, нацыянальныя ўласцівасці фразем.

Гістарычная Ф. вывучае ўтварэнне фразем, іх этымалогію і паходжанне, распрацоўвае пытанні фарміравання фраземнага фонду мовы ў цэлым або на пэўных гістарычных этапах яе развіцця.

Асобныя даследчыкі абгрунтоўваюць існаванне фразеаграфіі — дысцыпліны на сумежжы фразеалогіі і лексікаграфіі, якая займаецца распрацоўкай тэорыі і практыкай укладання слоўнікаў фразем.

Ф. цесна звязана з лексікалогіяй, парэмалогіяй, марфалогіяй, сінтаксісам, стылістыкай, гісторыяй мовы, этымалогіяй, літвістykай тэксту, літаратуразнаўствам, тэкстэлогіяй, этнаграфіяй і іншымі.

Д. В. Ляшко, І. М. Няжковіч.

ФРАЗЁМА (ад грэч. *phrasis* «выраз», «зварот»), фразеалагізм, стылістыка, узнаўляльная, падзельна аформленая моўная адзінка, якая складаецца не менш як з двух кампанентаў, мае адзінае, цэласнае значэнне, спалучаецца са словамі і сінтаксічна не падзяляецца.

Фразеалагічныя адзінкі зместам падобныя да лексічных адзінак, а формай — да сінтаксічных адзінак.

Асаблівасці Ф.: 1) устойлівасць — пастаянства замацаванага за імі зместу, кампанентнага складу і структуры (напрыклад, Ф. *хварэць на кішэнь* мае значэнне «быць без грошай», якое перадаецца акрэсленымі кампанентамі, структурна аб'яднанымі ў словазлучэнні пэўнай мадэлі; параўнайце: *хварэць на грып*); 2) узнаўляльнасць — рэгулярная паўтаральнасць, выкарыс-

танне фраземы як гатовай цэласнай адзінкі; 3) семантычная цэласнасць — сэнсавае адзінства, якое не з'яўляецца сумай значэнняў кампанентаў; 4) структурная падзельнасць — Ф. складаецца не менш як з двух кампанентаў; мінімальнымі адзінкамі ў фразеалогіі лічацца выразы, якія маюць мадэль «прыназоўнік + назоўнік» (*над носам, з рукі, на вачах*), а максімальнымі — Ф.-сказы (*волас з галавы не ўпаў, зуб на зуб не пападае, бракуе адной клёпкі*).

Многім Ф. уласціва вобразнасць, якая, на думку даследчыкаў, з'яўляецца больш насычанай, чым вобразнасць асобнага слова.

Ф. — структурныя элементы сказа. Яны, спалучаючыся з іншымі кампанентамі сказа, выконваюць функцыю пэўнага члена сказа.

Пры Ф. можа быць слова, без якога яна звычайна не ўжываецца — гэта т.зв. **прыфраземнае слова**: (*зірнуць адным вкам, (засталіся) адны косці, (памятаць) да новых венікаў*).

У адпаведнасці з класіфікацыяй Ф. паводле семантычнага злітнасці кампанентаў, прапанаванай В. Вінаградавым у сярэдзіне 20 ст., вылучаюцца: 1) **фразеалагічныя зрашчэнні** — эквіваленты слоў, семантычна непадзельныя фразеалагічныя адзінкі, значэнне якіх не матывуецца і не залежыць ад значэння кампанентаў; зрашчэнні могуць мець граматычныя архаізмы, могуць страчвацца жывыя сінтаксічныя сувязі паміж кампанентамі такіх адзінак (з *глузду з'ехаць, цюцелька ў цюцельку, бібікі (лынды) біць, шчылінкі прыняўшы* і інш.); 2) **фразеалагічныя адзінствы** — семантычна непадзельныя адзінкі, якія адрозніваюцца ад зрашчэнняў патэнцыяльнай вывадзімасцю свайго агульнага значэння з семантычнай сувязі кампанентаў (*носам кляваць, на ўсе лапаткі, кату на пяту* і інш.); 3) **фразеалагічныя спалучэнні (злучэнні)** — адзінкі, сэнс якіх вынікае са значэнняў кампанентаў; гэта, як правіла, двухкампанентныя словазлучэнні, у якіх адзін кампанент мае свабоднае значэнне, а другі — несвабоднае значэнне, што выяўляецца толькі ў спалучэнні з адным ці некалькімі пэўнымі словамі (*кароткая памяць, расквасіць нос* і інш.). Супраць уключэння адзінак трэцяга тыпу ў склад фразеалогіі выказваўся ў свой час Б. Ларын. Такага ж меркавання прытрымліваюцца беларускія даследчыкі Ф. Янкоўскі, І. Лепешаў, В. Ляшчынская і інш.

Большасць Ф. узніклі на аснове адзінак іншых моўных узроўняў — словазлучэння, сказа, слова. Адпаведна з гэтым вылучаюцца 3 споса-

бы ўтварэння Ф.: 1) фразеалагічна-сінтаксічны: утварэнне Ф. на базе сінтаксічных адзінак (свабодных словазлучэнняў і састаўных тэрмінаў) у выніку іх пераасэнсавання: *убірацца ў пер'е, рабіць з мужі слана, высокай пробы, абсалютны нуль*; 2) эліптычны: утварэнне фразеалагізмаў у выніку скарачэння прыказак: *адрэзаная луста, дабры бабры, за саломінку ўхопіцца* (адпаведна з прыказак *адрэзанай лусты не прылепіш; усе бабры дабры, адна выдра ліхая; хто топіцца, за саломінку ўхопіцца*); 3) фразеалагічна-лексічны: утварэнне Ф. на базе асобнага слова шляхам далучэння кампанентаў (*тэкстам — адкрытым тэкстам, гарэць — гарэць снім полымем, браць — браць верх* і інш.).

Паводле паходжання адрозніваюць: 1) **справечна беларускія Ф.** — устойлівыя адзінкі, якія ўзніклі ў беларускай мове або перайшлі па спадчыне з агульнаславянскай мовы ці з'яўляюцца агульнымі для беларускай, рускай, украінскай моў: *на край свету, сам не свой, між двух агнёў* і іншыя (агульнаславянскія), *лезці на ражон, чалом біць, самі з вусамі* і іншыя (агульнаўсходнеславянскія), *гады ў рады, з жабіны прыгаршчы, ад зямлі не адрос* (уласна беларускія); 2) **запазычаныя Ф.:** *блудны сын, соль зямлі, воля ваша* і іншыя — з царкоўнаславянскай мовы; *казанская сірата, танцаваць адначы, наварат — навыварат* і іншыя — з рускай мовы; *збіцца з панталыку, даць гарбуц, як дурань з пісанай торбай* і іншыя — з украінскай мовы; 3) **Ф.-калькі** — выразы, створаныя сродкамі ўласнай мовы ў выніку кпірання адпаведных іншамоўных адзінак: *аб'ядзіня песня, пуп зямлі* і іншыя — з грэчаскай, *вясць на валаску, яблык разладу* і іншыя — з лацінскай, *кідаць цень, сіня птушка* і іншыя — з французскай, *ні рыба ні мяса, пробы камень* і іншыя — з нямецкай мовы; 4) **Ф.-паўкалькі** (няпоўныя калькі) — частковыя запазычанні з іншых моў: *як зрэнку вока* — з царкоўнаславянскай, *бітая гадзіна* — з рускай, *добры геній* — з французскай.

Ф., як і словы, маюць не толькі прыватнае, але і абагульненае, катэгарыяльнае значэнне. Паводле яго большасць Ф. суадносіцца з рознымі часцінамі мовы па 3 крытэрыях: 1) **семантычным** (грунтуецца на выніках супастаўлення фраземы з яе прыватным значэннем, так, выраз з *жабіны прыгаршчы* мае значэнне 'вельмі мала' (прыслоўе), значыць, ён прыслоўны); 2) **марфалагічным** (улічваецца граматычна-семантычны клас галоўнага кам-

панента, так, назоўнікавымі з'яўляюцца наступныя ўстойлівыя выразы: *бабіна лета — з бабіным летам, у бабіна лета, бярозавы каша — бярозавай кашы*); 3) **сінтаксічным** (абумоўліваецца сінтаксічнай функцыяй Ф. у сказе; значная частка Ф. выконвае тыповую для іх сінтаксічную ролю, прадыктаваную семантыкай: дзеяслоўныя Ф., як правіла, выказнікі, прыслоўныя Ф. — акалічнасці і г.д.).

Пры аднясенні Ф. да пэўнага семантна-граматычнага тыпу трэба ўлічваць устры паказчыкі — семантыку, марфалагічна-асаблівасці, сінтаксічную функцыю.

Па суаднесенасці Ф. з той ці іншай часцінай мовы вылучаюцца наступныя семантычна-граматычныя тыпы: 1) дзеяслоўныя Ф. абазначаюць дзеянне і зрэдку стан: *даваць (даць) задаход, весці рэй, ад варот наварот, у лес не ўдзецца* і інш.; 2) прыслоўныя Ф. абазначаюць прымету дзеяння або ступень якасці, а таксама розныя акалічнасці, пры якіх адбываецца дзеянне: *сёрод іх адрозніваюць азначальныя (з пятаго на дзятка, усімі праўдамі і няпраўдамі і інш.) і акалічнасныя (за светам, рукой падаць, на зямлі і інш.);* 3) назоўнікавыя Ф. абазначаюць паняцце, прадмет, апрадмечаную прымету і інш.: *пярэдні край, светлая галава, залатыя горы* і інш.; 4) прыметнікавыя Ф. абазначаюць прымету асобы ці прадмета: *падбіты ветрам, адзін над адзін, кроў з малаком* і інш.; 5) выклічнікавыя Ф. выражаюць розныя пачуцці і волевыя ўлэнні, не называючы іх: *дзякуй за ласку, глядзі ў мае слова гонару* і інш.; 6) мадальныя Ф. перадаюць адносіны таго, хто гаворыць, да сказанага: *вядомая рэч, не тут казана, чаго добрага* і інш. Значная частка Ф. беларускай мовы не суадносіцца са словамі пэўных граматычна-семантычных класаў. Гэта, як правіла, Ф., якія маюць адкрытую структуру сказа і патрабуюць інфарматыўнай падтрымкі з боку залежных слоў: *шкура гарыць, галава варыць, нос не дарос* і інш.

Вылучаюць 3 структурна-граматычныя разнавіднасці Ф.: Ф.-словазлучэнні, Ф.-сказы, Ф.-спалучэнні. Усе разнавіднасці ўключаюць некалькі структурных тыпаў, якія ў сваю чаргу падзяляюцца на шэраг мадэляў. За ўсякай Ф. замацавана свая структура, такая ж устойлівая, як і семантыка.

Ф. са **структурай словазлучэння** — самая шматлікая структурна-граматычная разнавіднасць (60% ад агульнай колькасці). Устойлівыя

вырази гэтай групы ўтварыліся па структурных схемах усіх 6 тыпаў словазлучэнняў, апісаных у сінтаксісе беларускай мовы: *віць гняздо, цёплае месца, без крывінкі ў твары, тугі на вуха, сам па сабе, дагары нагамі, як маслам па душы* і інш.

Ф.-сказы структурна арганізаваныя як сказы розных тыпаў — двухсастаўнага неразвітага і двухсастаўнага развітага (*гром грывнуў, рукі не даходзяць, душа мохам абрасла, язык у роце не месціцца* і інш.), аднасастаўнага (*зносу няма, за вушы не адцягнеш* і інш.), нерасчлянёнага (*у добры час, што і казаць* і інш.), даданага параўнальнага (*як вадой змыла, як мужі на мёд* і інш.), даданага ўступальнага (*хоць разарвіся, хоць лажыся і памірай* і інш.), даданага акалічнаснага (*куды вочы глядзяць, аж нос гнецца* і інш.), даданага дапаўняльнага (*куды сябе дзець, дзе сабака закапана* і інш.), розных відаў складанага сказа (*пусці павалюся, не ведаць на якім свеце знаходзішся* і інш.).

Структуру спалучэння слоў маюць галоўным чынам прыслоўныя Ф. (*душа ў душу, ад званка да званка, у абрэз* і інш.), а таксама некаторыя назоўнікавыя (*і стары і малы, абяцанкі-цацанкі*), прыметнікавыя (*як без рук, адзін пад адзін*), дзеяслоўныя Ф. (*тут як тут, і дняваць і нечаць*).

Ф. (за выключэннем мадальных і вылічнікавых) аб'ядноўваюцца са словамі ў структуры сказа і абавязкова выконваюць ролю якога-небудзь члена сказа. Сінтаксісная функцыя Ф. дыктуецца іх семантыкай і катэгарыяльным значэннем.

Ф. узнікаюць не столькі для намінацыі, колькі для выражэння мадальных ацэнак і адносін да выказвання. У іх сэнсавай структуры звычайна прысутнічае стылістычнае значэнне — канататыўны элемент, які афарбоўвае лексічнае значэнне Ф., надаючы выказванню ўрачыстасць, фамільярнасць, непашану і г.д.

Стылістычнае значэнне складаюць 2 узаемзвязаныя і ўзаемаабумоўленыя кампаненты: функцыянальна-стыльвая афарбоўка (паказвае, да якога стылю адносіцца Ф.), экспрэсіўна-ацэначная афарбоўка, якая ўключае ў сябе ацэначнасць, эмацыянальнасць, экспрэсіўнасць. Існуюць разнастайныя віды экспрэсіўна-ацэначнай афарбоўкі. Адно Ф. (*асядлаць Пегаса, класіі галаву* і інш.) маюць павышаную афарбоўку, друія (*кату па пята, даць пытлю* і інш.) — зніжваю. Іншымі відамі стылістычнай афарбоўкі з'яўляюцца адабрэнне, жартаўлівасць, іранічнасць і інш.

З улікам сферы ўжывання і эмацыянальна-экспрэсіўных асаблівасцей Ф. падзяляюцца на 2 групы: 1) функцыянальна замацаваныя за пэўнымі стылямі (уключаюць кніжныя — *залаты фонд, кануць у лету, аддаваць належнае* і інш., размоўныя (гутарковыя) — *блэкату аб'еўся, матаць на вус* і інш., прастамоўныя — *хвастом віляць, ногі трасуцца* і інш.; 2) функцыянальна не замацаваныя за пэўнымі стылямі — *пець дыфірамбы, белая пляма* і інш.

Н.М. Няжковіч.